

Proč Wittgenstein opustil *traktátovskou* teorii jazyka, a proč bychom jej my měli následovat

Jaroslav Peregrin

<http://www.cuni.cz/~peregrin>

[vyjde ve sborníku slovesko-českého kolokvia o analytické filosofii 2001]

Pouhý fakt, že máme výraz ‘význam’ slova, nás musí nutně vést na scestí: jsme vedeni k domněnce, že pravidla odpovídají něčemu, co pravidlem není, zatímco ona odpovídají zase jenom pravidlům.

Wittgenstein

‘Křišťálově průzračná’ vize vztahu mezi jazykem a světem, kterou Ludwig Wittgenstein vykreslil ve svém *Traktátu*, nemohla neuchvátit ty analytické filosofy, kteří „milují dokonalost více než život“ (Russell, 1976, s. 100). Když se tedy od ní potom, po svém návratu do akademického světa na konci dvacátých let, Wittgenstein začínal pozvolna odvracet, cítili to někteří z nich jako bezmála zradu společných ideálů; a i dnes existuje mnoho filosofů, kteří považují filosofii pozdního Wittgensteina za politováníhodný úpadek.

Nedomnívám se, že by pozdnímu Wittgensteinovi nebylo co vyčítat: rubem mince, jejímž lícem byla Wittgensteinova neuvěřitelně tvrdošíjná snaha pronikat k nejhlubšímu jádru věci, byla postupná ztráta schopnosti akceptovat korektivy svého okolí, která ho zvolna vedla do duševního stavu, kdy už jako by mu vůbec nezáleželo na tom, zda je to, co říká, srozumitelné pro někoho jiného než pro něho samého. (Charakteristická je v tomto ohledu například zkušenost Alana Turinga, který se ve třicátých letech pokoušel navštěvovat jeho semináře, ale Wittgensteinova nevstřícnost ho od toho brzy odradila¹.) Jsem ovšem přesvědčen, že by bylo chybou domnívat se, že to, co Wittgenstein říká o jazyce a o jeho vztahu ke světu ve svých pozdních spisech, je pouze výsledkem rezignace na systematickou racionální filosofii a příklonem k jakési mystice či iracionalitě.

Proč tedy Wittgenstein opustil *traktátovský* obrázek? Rozbor toho, jakým způsobem se od jednotlivých rysů tohoto obrázku odvracel (jak a proč začal odmítat představu existence atomické báze jazyka, proč odmítl chápání kvantifikátorů jako nekonečných konjunkcí a disjunkcí atd.) je možné najít například u Kennyho (1972, Kapitola 6). Myslím však, že tu nejhlubší příčinu jeho konverze je třeba spatřovat v něčem mnohem fundamentálnějším, totiž v poznání, že sama východiska jeho *traktátovské* teorie jazyka, jaká se mu v době, kdy *Traktát* psal, zdála být zcela samozřejmými, byla naprosto scestná. Že to, co mu tehdy připadalo jako samozřejmý způsob vidění věcí, byla jenom iluze, která mu „seděla jako brýle na nose“ takže „cokoli viděl, viděl skrze ni“, a která ho tak „držela v zajetí“ (1953, §§103, 115). A bylo to právě z tohoto důvodu, že začal filosofii nahlížet jako „boj proti zakletí, v němž je náš rozum držen prostředky našeho jazyka“ (*ibid.*, §109).

¹ Viz Monk (1990, ss. 418-422 českého překladu).

V čem tato iluze spočívala? Především, tvrdím, v představě, že jazyk můžeme připodobnit k jakési komplexní soustavě *jmen*. Právě vyvracení této představy je věnována úvodní část *Filosofických zkoumání* a právě od ní se odvíjí Wittgensteinova teorie ‘jazykových her’. Wittgenstein říká: „Lidé myslí, že učení se jazyku spočívá v tom, že člověk pojmenovává předměty. A sice: lidi, tvary, barvy, bolesti, nálady, čísla atd. Jak bylo řečeno - pojmenování je něco podobného, jako připevnit k nějaké věci tabulku se jménem. Může se tomu říkat příprava k používání slova. Ale *na co* je to příprava?“ (*ibid.*, §26)

Vezměme vážně Wittgensteinovo přirovnání pojmenování k připevnění tabulky se jménem. Představme si, že příslušník nějakého společenství připevní na něco, řekněme na dům, tabulku s nějakým slovem (pro jednoduchost předpokládejme, že jde o ‘slovo’, které dosud nemá v jazyce uvažovaného společenství žádný význam). Je tím toto slovo možné považovat za *jméno* příslušného domu? To zjevně záleží na tom, jak je taková tabulka v rámci tohoto společenství brána, jak s ní budou lidé zacházet. Budou-li uvedeným slovem příslušný dům identifikovat, pak bude na místě o pojmenování hovořit. Třeba ale budou tabulku tohoto druhu brát spíše za jakési umělecké dílo a slovo na ní napsané hodnotit podle jeho zvukomalebnosti? Nebo se ho budou učit nazpaměť a při nějaké příležitosti ho použijí jako smluvené heslo?

Čím je dáno, jaký efekt bude připevnění cedulky na dům mít, jak s ním lidé budou zacházet? Zřejmě pravidly a zvyklostmi, kterými se bude dané společenství řídit. Pojmenovávání je tedy určitý ne zcela triviální druh *praxe*; a z tohoto důvodu považuje Wittgenstein za rozumné opřít pojmový rámec teorie jazyka nikoli přímo o pojem pojmenování (či některý z jeho klonů, jakými jsou denotování, referování, vyjadřování, kódování atd.), ale spíše o pojem praktik, které z něčeho činí jazykový znak - to jest, v jeho pojetí, jazykových her. Jak to formuluje Coffa (1991, s. 267): „Tou nejzákladnější výkladoví rovínou sémantiky není [ve Wittgensteinově pojetí] ta, kde se hovoří o nenasycenosti nebo o formě objektů či významů, ale ta, kde je řeč o činnostech lidských bytostí, činnostech, které udělují význam a které jsou ztělesněny řízením se pravidly.“

Neméně podstatnou věcí je to, že samo pojmenovávání není podle Wittgensteina samostatnou jazykovou hrou, ale jenom *přípravou* na nějakou skutečnou hru, v typickém případě na tu, o které můžeme hovořit jako o ‘popisování’: „Pojmenování a popisování ovšem nejsou na *téže* úrovni: pojmenování je přípravou k popisování. Pojmenování ještě není vůbec žádným tahem v jazykové hře -, není jím zrovna tak, jako není tahem v šachové hře postavení šachové figurky na šachovnici. Je možno říci: Pojmenováním nějaké věci se ještě *nic* neučinilo. Ona také *nemá* žádné jméno, mimo hru. Tohle bylo také to, co Frege mínil, když řekl: slovo má význam jenom v souvislosti věty.“ (*ibid.*, §49)

Spojení entity se znakem se nazývá pojmenování jenom tehdy, když nám (určitým způsobem) slouží k tomu, abychom o tom pojmenovaném mohli něco vypovídat - takže existence praxe pojmenovávání v tomto smyslu předpokládá existenci praxe vypovídání. Je tedy zavádějící si fungování jazyka představovat tak, jak by vyplývalo z *Traktátu*, totiž že něco vypovědět znamená pomocí věty zobrazit určitý fakt, což opět znamená dát dohromady slova, z kterých byla už předtím nějak učiněna jména nějakých předmětů. Pojmenovávání a vypovídání jsou dvě stránky téže mince - dvě neoddelitelné složky téže jazykové praxe.

Wittgenstein ovšem nepředpokládá, že by existovala jediná, 'principiální' jazyková hra - třeba hra na popisování, či vypovídání či konstatování faktů. Množství věcí, které s jazykem děláme, je podle něj naopak nepřehledné: „Kolik ale existuje druhů vět? Snad tvrzení, otázka a rozkaz? - Existuje *bezpočet* takových způsobů: bezpočet různých způsobů použití všeho toho, čemu říkáme 'znaky', 'slova', 'věty'.“ (*ibid.*, §23) To znamená, že představa, že by byla naše jazyková praxe vždy uchopitelná prostřednictvím pojmů pojmenování a výpovědi by byla značně zavádějící: „Pojmenováváme věci a pak o nich můžeme mluvit. V řeči se k nim vztáhnout.“ - Jako kdyby s aktem pojmenování bylo už dáno to, co budeme dále dělat. Jako kdyby existovalo jen jediné, čemu se říká 'hovořit o věcech'. Zatímco my přece s našimi větami děláme to nejrůznější. Pomysleme je na různá zvoláními. S jejich zcela rozdílnými funkcemi. Vodu! Pryč! Au! Pomoc! Krásné! Ne! Cítíš stále ještě nutkání, nazývat tato slova 'pojmenováními předmětů'?” (*ibid.*, §27)

Právě z tohoto důvodu se Wittgensteinovi zdá být osvětlující hovořit o různých formách naší jazykové praxe jako o jazykových *hrách*: „Výraz 'jazyková hra' tu má vyzdvihnout, že hovoření jazykem je součástí činnosti či životní formy.“ (*ibid.*, §23) Z toho pak dále vyplývá, že význam jednotlivého výrazu je nejlépe nahlédnout jako jeho *rolí*, jeho roli v rámci těch her, do kterých patří: „Pro velkou třídu případů použití slova 'význam' – i když ne pro všechny případy jeho použití – se dá toto slovo vysvětlit následovně: významem slova je jeho užívání v jazyce. (*ibid.*, §43). „Význam slova přirovnávej k 'funkci' úředníka. A 'různé významy' s 'různými funkcemi'.“ (1969b, §64).

Různé 'postmodernistické'² interpretace Wittgensteina se zastavují u toho, že Wittgenstein vidí užívání jazyka jako hru a vyznává pluralitu těchto her. Poněkud jim však uniká, že podstatnou část *Filosofických zkoumání* tvoří úvahy, které poukazují na to, že chceme-li proniknout k podstatě jazykových her, musíme se soustředit na jejich *pravidla*. („Významem slova je způsob jeho užívání. Neboť ten je tím, co se naučíme, když se toto slovo poprvé vtělí do našeho jazyka. V tom spočívá vztah mezi pojmy 'význam' a 'pravidlo'.“ – 1969b, §§61-2) A problém toho, co to znamená řídit se pravidlem, je filosoficky nesmírně obtížně uchopitelný.

Tak Lyotard (1979) ve svém věhlasném 'manifestu postmodernismu' konstatuje: „Wittgenstein ... se soustředí na účinky různých modů diskurzu; a ony různé typy promluv, které na své cestě identifikuje (...), nazývá *jazykovými hrami*. Co tímto termínem myslí, je to, že každá z oněch různých kategorií promluv může být definována prostřednictvím pravidel specifikujících jejich vlastnosti a prostřednictvím způsobu, jakým může být užitá – přesně tak, jako je šachová hra definována souborem pravidel určujících vlastnosti každé z figurek, jinými slovy, správným způsobem, jak jimi tahat.“ Co tu Lyotard říká, ovšem není pro Wittgensteina závěrem, ale spíše východiskem výzkumného programu: vysvětlit, co to vůbec znamená, že jazykem hrajeme 'hry', a především, že tyto hry 'mají pravidla', je podle něj

² Adjektivem 'postmodernistické' samotným nemyslím nic pejorativního. Myslím, že sama filosofie pozdního Wittgensteina je v rozumném slova smyslu postmoderní; a že kontrast mezi bezvýhradnou systematičností jeho *Traktátu* a programovou asystematičností jeho pozdních spisů může sloužit jako svého druhu paradigma vztahu mezi moderním a postmoderním způsobem uvažování. Je ovšem podle mne faktem, že pod prapor postmoderny se uchýlila i celá řada filosofů, kteří za postmoderní uvažování vydávají především uvažování povrchní.

hluboce netriviální úkol – úkol se kterým zápasí jak ve *Filosofických zkoumáních*, tak ve svých dalších pozdních textech.

Ve *Filosofické gramatice* Wittgenstein říká: „Proč nenazývám pravidla vaření svévolnými; a proč jsem v pokušení nazývat svévolnými pravidla gramatiky? Protože pojem ‘vaření’ vidím jako definovaný účelem vaření, zatímco pojem ‘jazyka’ nikoli skrze účel jazyka. Kdo se při vaření řídí jinými než těmi správnými pravidly, vaří špatně; zatímco kdo se řídí jinými pravidly než pravidly šachu, hraje jinou hru; a kdo se řídí jinými gramatickými pravidly, než jsou třeba ty běžné, tím neříká něco nepravdivého, ale mluví o něčem jiném.“ (1969a, s.148) Existují tedy pravidla toho druhu, jakými jsou pravidla vaření: říci o nich, že se jimi někdo řídí, prostě znamená říci, že se ten dotýčný chová tak, že dosáhne kýženého cíle. Tento druh pojmu pravidla je tedy vlastně zbytečný: tady můžeme výraz ‘řídít se takovým a takovým pravidlem’ brát prostě jenom jako zkratku za ‘chovat se způsobem, který vede k takovému a takovému cíli’. Wittgenstein ovšem zdůrazňuje, že existuje i jiný druh pravidel, jakými jsou pravidla šachu – a také pravidla jazyka – a u nichž je taková ‘naturalistická redukce’ přinejmenším problematická. V důsledku toho vystupují tato pravidla neredukovatelným způsobem i v rámci specifikací oněch sémanticky determinujících rolí (tedy významů) výrazů: říci, že nějaké slovo něco znamená, tedy neznámá říci, že je fakticky užíváno tím a tím způsobem, ale že se jeho užívání řídí tím a tím souborem pravidel.

V tomto smyslu podstatnou pasáž najdeme mezi záznamy Wittgensteinových rozhovorů s aktivisty Vídeňského kroužku: „Pro Frega byla volba následující: buď máme co do činění s inkoustovými značkami na papíře, nebo jsou tyto značky znaky *něčeho* a to, co představují, je jejich významem. Že jsou tyto alternativy chybně postaveny, je vidět na šachové hře: tady nám nejde o dřevěné figurky, a přece tyto nic nepředstavují - ve Fregově slova smyslu nemají žádný význam. Existuje ještě třetí možnost, znaky mohou být užívány jako ve hře.“ ... ‘Významem’ přece je, chceme-li, souhrn pravidel, které pro něj platí. A tak lze také říci: významem číselného znaku je, chceme-li, souhrn pravidel, které platí pro něj.“ (Waisman, 1984, s. 150)

V rámci analytické filosofie přivedl tento aspekt Wittgensteinových názorů na jazyk do centra filosofických diskusí především Saul Kripke (1982), který přišel s tvrzením, že Wittgenstein byl vlastně svého druhu skeptik. Kripke si totiž spolu s Wittgensteinem položil následující otázku: co to znamená používat třeba symbol „+“ v našem obvyklém smyslu, to jest jako vyjádření operace sčítání, a nikoli jako vyjádření třeba operace, které můžeme říkat ‘pasčítání’ a která dává pro všechna čísla menší než řekněme bilión stejné výsledky jako sčítání a pro čísla větší nějaké výsledky jiné? Je pravděpodobné, že každý z nás, když se ve škole smysl symbolu „+“ učil, tak činil prostřednictvím příkladů se sčítanci, které byly (mnohem) menší než bilión, takže jak je možné, že si ten symbol spojil s operací sčítání a nikoli s operací ‘pasčítání’? A bylo tedy vůbec toto spojení podložené? Co to tedy vůbec znamená říkat, že *správná* odpověď na otázku, kolik je bilión a pět, je bilión pět? Jinými slovy: jak může mít nějaká posloupnost faktických událostí (například faktických aktů sečtení provedených učitelem) *normativní* důsledky (to jest znamenat, že je nějak *správné* sčítat)?

Kripkeho kniha vyvolala tak rozsáhlé a vášnivé reakce, jako jenom málo filosofických textů. Podrobnostmi tohoto sporu se zde nemůžeme zabývat³ - pro nás je podstatné to, že

³ Většina jeho účastníků protestovala proti předvádění Wittgensteina jako skeptika. Asi nejsystematičtější kritiku Kripkových názorů prezentovali Baker a Hacker (1984). Ze spousty dalších

jasně ukázal, že představovat si pozdního Wittgensteina jako prostě jenom vše zpochybňujícího relativistu, či jako filosofa, jehož názory na jazyk se vyčerpávají poukazem na existenci plurality 'jazykových her', je stěží přijatelné. Současně je podstatné, že Wittgenstein vidí otázku po povaze smyslu jazykového výrazu jako nerozlučně spjatou s otázkou po tom, co to je pravidlo (toho druhu, jakými se řídí jazyk) a co to znamená se takovým pravidlem řídit.

Je tedy podle Wittgensteina jazyk jakýmsi pravidly determinovaným kalkulem? Řídí se užívání přirozeného jazyka pravidly ve stejném smyslu, v jakém se pravidly řídí šachy? Domnívám se, že abychom pochopili pozdně-wittgensteinovský pohled na jazyk, musíme si uvědomit, že jakkoli je přirovnání jazyka k šachu užitečné v situaci, kdy chceme někoho vyvést z iluze, že jazyk může být smysluplný jedině jako soustava jmen či obrázků, může být toto přirovnání v jiných souvislostech zavádějící. Jazyk totiž *není* definován svými pravidly „přesně tak“ (Lyotard) jako jsou svými pravidly definovány šachy – je tu minimálně jeden zásadní rozdíl⁴: zatímco pravidla šachu jsou *explicitní* (jsou někde zapsána a jakákoli neshoda mezi hráči může být řešena prostě odkazem na jejich takto kanonizovanou formu), pravidla jazykových her v drtivé většině případů takto explicitní nejsou. A Wittgenstein si dobře uvědomil, že otázka, co to vůbec znamená řídit se implicitním pravidlem, není v žádném případě triviální – že velká část úkolu porozumění jazyku se koncentruje právě do úkolu porozumění tomu, co to vůbec znamená se takovým pravidlem řídit:

„F.P. Ramsey jednou v rozhovoru se mnou zdůraznil, že logika je 'normativní věda'. Co přesně měl přitom na mysli, nevím; nepochybně to ale úzce souviselo s tím, co mne napadlo až později: že totiž ve filosofii často užití slov *přirovnáváme* k hrám, ke kalkulům s pevnými pravidly, avšak nemůžeme říci, že kdo užívá jazyk, *musí* nějakou takovou hru hrát. ... Tohle všechno se však může vyjevit ve správném světle až tehdy, když si člověk udělá větší jasno o pojmech porozumění, mínění a myšlení. Protože pak se také vyjasní, co nás může svádět (a mne také svedlo) k tomu, abychom si mysleli, že kdo vysloví nějakou větu a tuto větu také míní nebo jí rozumí, tím provozuje nějaký kalkul podle určitých pravidel.“ (1953, §81)

Proč nelze považovat pravidla jazyka obecně za explicitní? Kromě zřejmého faktu, že velká většina pravidel, kterými se řídíme, když jazyk užíváme, prostě nikde explicitně zapsána není, tu existuje ještě jeden hlubší a principiálnější důvod. Tím důvodem je podle Wittgensteina to, že předpoklad, že by tomu tak bylo, vede k nekonečnému regresi – protože explicitní pravidlo je třeba interpretovat, a k tomu, jak ho interpretovat, je opět potřeba pravidlo.

Představme si šipku, která nám ukazuje, kudy se někam dostaneme, třeba na nádraží. Jak na jejím základě víme, kterým směrem se máme k nádraží vydat? Přece tak, chce se odpovédět, že nám to tato šipka *ukazuje* – svou zašpičacenou stranou. Jenomže jak víme, že

příspěvatelů do této debaty jmenujme alespoň McDowella (1984), Wrighta (1989) či Boghossiana (1989).

⁴ Jiným podstatným rozdílem, který činí paralelu mezi jazykem a šachem zásadně omezenou, je fakt, že zatímco šachy jsou 'uzavřené', jazyk je 'otevřený'. Tím je myšleno to, že zatímco tahy v šachové partii reagují vždy jen jeden na druhý, 'tahy' v jazykové hře často reagují i na mimojazykové skutečnosti („Tamhle běží pes!“), případně naopak mimojazykové reakce vyvolávají („Pojďme pryč!“).

se máme vydat tam, kam ukazuje její zašpičacená strana? Protože existuje pravidlo, jak rozumět šipkám – a abychom tedy byli schopni interpretovat šipku, musíme znát tohle pravidlo. A kdyby mělo být i toto pravidlo explicitní (to jest kdyby muselo být zase vyjádřeno nějakou šipkou, značkou či nápisem), museli bychom nejprve znát pravidlo určující, jak interpretovat *je*. A tak dále, až donekonečna⁵.

Tohle vedlo některé fyzikalisticky orientované filosofy k tomu, že začali výraz ‘řídít se pravidlem’ interpretovat mnohem přízemněji, v podstatě jako ‘vykazovat nějakou pravidelnost’. V tomto smyslu se ovšem řídí pravidlem třeba i kámen padající k zemi – ten totiž nabírá rychlost podle pravidla daného zákonem volného pádu ($v = gt$). A člověk, konstatovali fyzikalisté, se od kamene liší jenom tím, že je nesrovnatelně složitější; nikoli tím, že by byl principiálně něčím jiným, že by způsob, kterým se on ‘řídí pravidly’, byl nějak *principiálně* odlišný.

Avšak ani toto stanovisko se nezdá být uspokojivé. I odhlédneme-li od intuice, že mezi člověkem řídícím se pravidly silničního provozu a kamenem řídícím se zákonem volného pádu *je* principiální rozdíl (který obvykle vyjadřujeme tak, že říkáme, že v prvním případě jde o *vědomé* řízení se), je tu problém v tom, že v podstatě *vše* v přírodě je *nějakým způsobem* pravidelné – takže pravidelnost vlastně není žádným netriviálním omezením. To je vidět například z toho, že jakákoli konečná posloupnost čísel má vždy celou řadu takových pokračování, která ji činí pravidelnou (například periodických, ale i jiných).

Wittgenstein se tedy v rámci své pozdní filosofie snaží najít nějakou střední cestu mezi závěrem, že pravidla jazyka jsou vždy explicitní (‘regulismus’), a závěrem, že jde o pouhé pravidelnosti (‘regularismus’)⁶. Jazykové vyjádření musí být na jedné straně spojitým pokračováním jenom ‘reflexivního’, ne-vědomě pravidelného chování („slovní vyjádření bolesti nahrazuje pláč,“ říká Wittgenstein, 1953, §244), avšak na druhé straně to je přece jenom něco principiálně odlišného (slovní vyjádření je ‘smysluplné’ způsobem, kterým prostý pláč není). Jsou to pokusy vypořádat se s právě tímto dilematem, co tvoří nemalou část úvah *Filosofických zkoumání*.

Wittgensteinova pozdní filosofie tedy vychází především z autorova radikálního rozchodu s představou, že dává rozumný smysl chápat jazyk jako jakousi soustavu jmen. Domnívám se, že zamysleme-li se nad naším jazykem bez předsudků, nemůžeme než mu v tomto dát za pravdu – najít důvody pro to, abychom výrazy jazyka viděli *obecně* jako *jména* svých významů se mně zdá být fakticky nemožné. U většiny výrazů je mnohem stravitelnější vidět jejich významy jako nějaký druh funkcí či rolí (jakkoli u *některých* výrazů jsou tyto role stěží vyjádřitelné jinak než s odkazem na nějaký typ entit, ke kterému je daný výraz v určitém

⁵ Proč nevede k obdobnému nekonečnému regresu fakt, že explicitní jsou pravidla šachu? Protože pravidla pro interpretaci pravidel šachu (to jest pravidla pro porozumění tomu, co je napsáno v knížce s názvem *Pravidla šachu*) už nejsou pravidly šachu (ale jazyka). Nekonečnému regresu se zde tedy vyhneme díky tomu, že pravidla šachu se ve své explicitnosti opírají o nějakou fundamentálnější vrstvu pravidel. Problém s jazykem je v tom, že ten už se o nějakou fundamentálnější vrstvu opřít nemůže. (Ve skutečnosti se někdy činí pokusy takovou vrstvu postulovat v podobě ‘artikulovaného’ myšlení – viz např. Fodor, 1975. Tím ovšem celý problém zřejmě jenom odsouváme o jeden krok dál.)

⁶ Termíny *regulismus* a *regularismus* pocházejí od Brandoma (1994). Před ním toto wittgensteinovské dilema osvětlujícím způsobem probírá například Blackburn (1984).

‘intimním’ vztahu. Tak roli výrazu ‘pes’ stěží charakterizujeme, aniž bychom mluvili o psech – to však nemá za přímý důsledek považovat toto slovo za jméno třídy psů nebo abstraktní ‘psovitosti’.)

Já osobně se ovšem nedomnívám, že by tohle znamenalo, že sémantické modely, které rekonstruují jazyk jako soustavu výrazů, z nichž každému je přiřazen ‘sémantický objekt’, nemají *vůbec žádný* smysl. Takové modely jsou podle mého názoru užitečné – jsme-li si ovšem vědomi jejich ‘metaforické’ povahy a nenecháme-li se jimi svést k oné Wittgensteinem odmítnuté představě. Domnívám se totiž, že sémantickou funkci výrazu (danou pravidly, kterými se užívání tohoto výrazu řídí), je možné a mnohdy i užitečné rekonstruovat jako nějaký abstraktní (obvykle množinový) objekt⁷. Domnívám se však, že pojem pravidla a řízení se pravidlem je fundamentálnější než pojem významu.

Především se však nedomnívám, že by bylo možné pozdně-wittgensteinovské stanovisko zredukovat na konstatování pluralismu jazykových her a rezignaci na jakoukoli netriviální analýzu sémantiky – ať už totiž připustíme, jak já navrhuji, že stanovisko pozdního Wittgensteina není tak docela neslučitelné se stanoviskem Carnapa (či, pokud o to jde, Tichého), nebo ne, bylo by Wittgensteinovi máloco tak cizí, jako ten druh povrchnosti, který mu takové chápání jeho postoje implicitně připisuje.

Citovaná literatura.

- Baker, G. P. & Hacker, P. M. S. (1984): *Scepticism, Rules and Language*, Blackwell, Oxford.
- Blackburn, S. (1984): *Spreading the Word*, Clarendon Press, Oxford.
- Boghossian, P. (1989): ‘The Rule-Following Considerations’, *Mind* 98, 507-49.
- Brandom, R. (1994): *Making It Explicit*, Harvard University Press, Cambridge (Mass.).
- Coffa, A. (1991): *The Semantic Tradition from Kant to Carnap*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Fodor, J. A. (1975): *The Language of Thought*, Cromwell, Scranton.
- Kenny, A. (1972): *Wittgenstein*, Penguin, London.
- Kripke, S. (1982): *Wittgenstein on Rules and Private Language*, Harvard University Press, Cambridge (Mass.).
- Liotard, J.F. (1979): *La Condition postmoderne*, Paris.
- McDowell, J. (1984): ‘Wittgenstein on Following a Rule’, *Synthese* 58, 325-363.
- Monk, R. (1990): *Ludwig Wittgenstein, the Duty of Genius*, Cape, London; český překlad *Úděl génia*, Hynek, Praha, 1996.
- Peregrin, J. (1999): *Význam a struktura*, OIKOYMENH, Praha.
- Russell, B. (1976), *The Problems of Philosophy*, Oxford University Press, Oxford.
- Waisman, F. (1984): *Wittgenstein und der Wiener Kreis: Gespräche*, Suhrkamp, Frankfurt.
- Wittgenstein, L. (1922): *Tractatus Logico-Philosophicus*, Routledge, London; český překlad OIKOYMENH, Praha, 1993.
- Wittgenstein, L. (1953): *Philosophische Untersuchungen*, Blackwell, Oxford; český překlad *Filosofická zkoumání* FLÚ AV ČR, Praha, 1993 (v citacích se v některých detailech od Pecharova překladu odchyľuji).
- Wittgenstein, L. (1969a): *Philosophische Grammatik*, Suhrkamp, Frankfurt.

⁷ Viz Peregrin (1999, zejména kapitola 8).

- Wittgenstein, L. (1969b): *Über Gewissheit* (eds. G.E.M. Anscombe and G.H. von Wright), Blackwell, Oxford.
- Wright, C. (1989): 'Wittgenstein's Rule-following Considerations and the Central Project of Theoretical Linguistics', in *Reflections on Chomsky* (ed. A. George), Blackwell, Oxford.